

Власова Н.О.

кандидат економічних наук, професор,
професор кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності та фінансів
Національного технічного університету «ХПІ»

Міщенко В.А.

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності та фінансів
Національного технічного університету «ХПІ»

ОЦІНКА РІВНЯ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСІВ КОНЦЕНТРАЦІЇ У РОЗДРІБНІЙ ТОРГІВЛІ

Анотація

Дослідження процесів концентрації у різних сферах економічної діяльності потребує розробки відповідної системи оцінки їх стану та ефективності. Сьогодні ці процеси найбільш інтенсивно розвиваються у торговельній галузі й, в першу чергу, у роздрібній торгівлі. На основі сформульованих принципів та врахування функціональних особливостей галузі обґрунтовано систему показників щодо оцінки стану та ефективності процесів технічної та економічної концентрації у сфері роздрібною торгівлі. Досліджено сучасний стан та тенденції розвитку процесів концентрації у торговельній галузі України у порівнянні з іншими видами економічної діяльності. Доведено, що ці процеси протікають у торгівлі випереджаючими темпами як за кількісними, так і за якісними показниками. Вивчення структурних змін на внутрішньогалузевому рівні довело, що саме роздрібна торгівля формує загальні тенденції розвитку процесів концентрації у торговельній галузі в цілому. Це дозволило визначити особливості, ефективність та певні проблеми протікання процесів концентрації у роздрібній торгівлі, які викликані не тільки зовнішніми факторами, а й її функціональним призначенням.

Вступ

Процес концентрації в економіці це явище світового масштабу. Воно виражається у тому, що відбувається безперервне укрупнення господарюючих суб'єктів. Більші підприємства поступово витісняють дрібні, займаючи пануючі позиції на ринку. У їх руках зосереджується величезна економічна влада. Концентрація протікає вкрай нерівномірно на окремих підприємствах, у різних галузях і країнах.

Торгівля - це особлива сфера діяльності людей по здійсненню товарного обігу, актів купівлі-продажу. Торговельні угоди товаровласників - продаж (обмін товару на гроші), купівля (обмін грошей на товар), єдність обох цих актів та укладання таких угод становлять суть торговельної діяльності [1]. Сукупність підприємств, що виконують функції доведення товарів до споживачів, обмін цих товарів на гроші, складає торговельну галузь, структура якої значною мірою визначається масштабами виробництва, тобто рівнем концентрації. На відміну від галузей промисловості, де ще на рубежі XIX-XX ст. домінуюче положення одержали великі підприємства, у торгівлі цей процес почався порівняно недавно, однак він проходить дуже бурхливо, охопивши усі складові галузі: оптову торгівлю та посередництво, роздрібну торгівлю різноманітними товарами. Але сучасний етап розвитку роздрібної торгівлі характеризується наявністю великої кількості малих за розміром підприємств та об'єктів торгівлі, які співіснують із незрівнянно могутнішими й впливовими корпораціями.

Проблеми концентрації досліджуються у багатьох наукових працях, які стосуються організації промислового та сільськогосподарського виробництва. Що стосується торговельної галузі, то питання концентрації розглядаються лише з точки зору щільності розміщення мережі торговельних підприємств на певній території та у зв'язку із сучасними тенденціями розвитку торговельної мережі. Теоретичні та практичні аспекти розуміння сутності, складності, особливостей й ефективності процесів концентрації у роздрібній торгівлі ще не знайшли відповідного відображення у науковій літературі.

Розділ 1. Система показників оцінки рівня та ефективності процесів концентрації у роздрібній торгівлі

Прийняття обґрунтованих рішень щодо розвитку концентрації на певних ринках та в окремих галузях, укрупнення розміру господарюючих суб'єктів викликає необхідність оцінки її рівня (стану) та ефективності.

Що стосується показників оцінки стану ринкової концентрації, то вони достатньо широко представлені в економічній літературі й відображають відносну величину великих фірм, які діють на ринку [2 - 6]. Це:

- індекс концентрації, який вимірюється сумою ринкових часток найбільших фірм, що діють на ринку;
- індекс Херфіндаля – Хіршмана (ХХ), що визначає суму квадратів часток усіх фірм, що функціонують на ринку;
- індекс ентропії відображує середню частку фірм на ринку, що зважена по натуральному логарифму, зворотної їй величині;
- дисперсія ринкових часток та їх логарифмів, які визначають ступінь нерівності розмірів фірм на ринку;
- індекс Джині, що дозволяє оцінювати нерівномірність розподілу ринкових часток між продавцями.

Але різноманіття форм й видів концентрації та неоднозначність їх прояву викликають необхідність більш чіткої систематизації показників оцінки. У зв'язку з цим *метою дослідження* є обґрунтування найбільш прийнятної системи показників оцінки рівня та ефективності процесів концентрації з урахуванням особливостей роздрібною торгівлі та визначення на їх основі сучасного стану та тенденцій розвитку цього процесу.

Під час формування системи показників ми виходили з наступних принципів: простоти розрахунків; доступності інформації; можливості комплексного та системного відображення процесу. Це дозволило визначити наступні напрями у групуванні показників:

- за метою оцінки: оцінка рівня та оцінка ефективності;

- за рівнем оцінки: галузеві й регіональні ринки та рівень окремих підприємств й їх об'єднань;

- за формою концентрації: технічна, економічна, фінансова;

- за типом вимірювання: абсолютні, відносні;

- за часом: статичні та динамічні.

Важливим моментом конструювання групи показників, що характеризують рівень концентрації, є відповідь на два питання:

- що є межами ринку?

- який показник визначає розмір фірми?

Функціонування підприємств роздрібно́ї торгівлі на ринках монополістичної конкуренції та галузеві особливості обумовлюють відповідь на перше питання. Для окремого підприємства ці межі визначаються територіально – торговельною зоною, яка може бути меншою для товарів першої необхідності й більшою для товарів тривалого користування. Для великих торговельних фірм (мереж) межі розширюються до регіональних та галузевих ринків. Диференціація та різноманіття асортименту товарів та послуг, які притаманні роздрібній торгівлі, також сприяють збільшенню границь ринку. Ідентифікація меж ринку залежить від цілей дослідження рівня концентрації.

Розмір підприємств звичайно визначається обсягом його діяльності (обсягом реалізації продукції, товарів, послуг) або розміром факторів виробництва, що використовуються. Цей підхід характеризує абсолютну концентрацію на рівні підприємства. Відносну концентрацію розміру фірми щодо ринку характеризують чотири основних показники:

- частка продажів фірми у ринковому обсязі реалізації;

- частка зайнятих на підприємстві у загальній чисельності зайнятих у виробництві (реалізації) даного продукту (товарів, послуг);

- частка вартості активів фірми у вартості активів усіх фірм, що діють на розглянутому ринку;

- частка доданої вартості на підприємстві у сумі доданої вартості всіх виробників, що діють на ринку.

Вибір міри розміру фірми залежить від галузевих особливостей, форми інтеграції та інших факторів. Для підприємств (фірм) роздрібно́ї торгівлі, на наш погляд, більш прийнятними є абсолютні та відносні показники обсягу роздрібного товарообороту, чисельності зайнятих працівників, розміру торговельної площі та капіталу, що використовується. Що стосується показника доданої вартості, то його використання доцільно в умовах вертикальної інтеграції для оцінки рівня участі кожної ланки у загальних показниках об'єднання.

Група показників, що пов'язана з оцінкою ефективності процесів концентрації на галузевому, регіональному ринках та окремому підприємстві, представлена відносними показниками, які відображують співставлення результату процесу до відповідних витрат, й являють собою цілу систему. Це обумовлено багатоваріантністю рівнів оцінки та її терміном (у статичі або у динаміці, у короткостроковому або у довгостроковому періоді), різноманіттям результатів та витрат. До загальновідомих – відносяться показники ефективності використання окремих ресурсів (виробіток, фондівіддача, оборотність активів, тощо), рентабельності продажів (товарообороту), капіталу та його складових. Для підприємств роздрібно́ї торгівлі специфічним показником є розмір товарообороту на 1 м^2 торговельної площі.

Залежність оптимального розміру підприємств від певних видів витрат (капітальних та поточних витрат виробництва, транзакційних, управління та контролю) обумовлює необхідність використання показників їх рівня як окремих груп, так і сукупних [5]. Функціональні особливості діяльності підприємств роздрібно́ї торгівлі на споживчому ринку, що спрямована на задоволення потреб населення, дозволяють виокремити групу показників, які характеризують ефективність концентрації з точки зору інтересів покупців, а саме, рівня витрат споживання. Рівномірність територіального розміщення, висока забезпеченість населення торговельною мережею сприяють не тільки підвищенню економічної, але і соціальної ефективності підприємств роздрібно́ї торгівлі.

Ефективність концентрації на рівні окремого підприємства у статичній оцінюється вище переліченими показниками у визначеному періоді відносно аналогічних показників інших підприємств галузі або регіонального ринку. Ефективність у динаміці визначається інтенсивністю змін товарообороту й прибутку торговельного підприємства у часі, а також позитивною динамікою показників ресурсовіддачі та рентабельності. Цільовий підхід визначення рівня ефективності концентрації спрямовано на оцінку ступеню відхилення фактичних показників від нормативних (планових, найкращих на ринку або у галузі).

У зв'язку з тим, що предметом наших досліджень є ефективність процесів концентрації на рівні підприємств роздрібної торгівлі, то система показників оцінки, що зведена у таблиці 1, представлена показниками технічної та економічної концентрації саме для цього рівня. При цьому, під технічною концентрацією ми розуміємо збільшення масштабів діяльності у межах окремого підприємства (фірми) за рахунок накопичення капіталу, а під економічною концентрацією – збільшення масштабів діяльності шляхом централізації капіталів (об'єднання, злиття тощо). Що стосується фінансової концентрації, то вона виходить за межі галузі й тому на даному етапі досліджень не розглядається [7].

Розділ 2. Тенденції розвитку процесів концентрації у торговельній галузі

Сучасний етап розвитку торгівлі характеризується наявністю великої кількості дрібних підприємств (особливо у роздрібній торгівлі), що обумовлено необхідністю наближення до кінцевого споживача. Поряд з цим формуються та функціонують гігантські ланцюги - торговельні мережі, в основі створення яких лежать процеси концентрації та централізації капіталу, горизонтальної й вертикальної інтеграції, диверсифікації діяльності. Розвиваються ці процеси й у торгівлі України.

Таблиця 1

Система показників оцінки рівня та ефективності технічної та економічної
концентрації підприємств роздрібної торгівлі

Технічна концентрація			
Оцінка рівня		Оцінка ефективності	
Абсолютні	Відносні	Статичні	Динамічні
	<i>Частка на локальному ринку:</i>	<i>У визначеному періоді відносно показників-аналогів</i>	<i>Змінення за певні періоди</i>
Обсяг товарообороту	- обсягу товарообороту;	Оборотність активів	Інтенсивність змін:
Чисельність працюючих	- чисельності працюючих;	Виробіток	- товарообороту;
Обсяг капіталу, що використовується	- обсягу капіталу, що використовується;	Фондовіддача	- прибутку;
Торгова площа	- торгової площі.	Товарооборот на 1 м ²	- показників ресурсовіддачі;
		Рентабельність продажів	- показників рентабельності.
		Рентабельність капіталу	
		Рівень поточних та капітальних витрат	
Економічна концентрація			
Оцінка рівня		Оцінка ефективності	
Абсолютні	Відносні	Статичні	Динамічні
	<i>Частка на регіональному (національному) ринку:</i>	<i>У визначеному періоді відносно показників-аналогів</i>	<i>Змінення за певні періоди</i>
Обсяг товарообороту	- обсягу товарообороту;	Оборотність активів	Інтенсивність змін:
Чисельність працюючих	- чисельності працюючих;	Виробіток	- товарообороту;
Обсяг капіталу, що використовується	- обсягу капіталу, що використовується;	Фондовіддача	- прибутку;
Торгова площа	- торгової площі;	Товарооборот на 1 м ²	- показників ресурсовіддачі;
Обсяг доданої вартості	-обсягу доданої вартості;	Рентабельність продажів	- показників рентабельності.
Кількість відокремлених суб'єктів торгівлі	- кількості відокремлених суб'єктів торгівлі	Рентабельність всього та власного капіталу	
Обсяг власного капіталу		Рівень поточних та капітальних витрат	
Рівномірність територіального розміщення	Рівень забезпеченості населення торговельною мережею	Рівень трансакційних витрат та витрат управління та контролю	

Особливості та тенденції процесів концентрації у галузі можна дослідити на основі вивчення наявності та динамічних змін кількості різних за розміром підприємств у торговельній галузі у порівнянні з іншими видами економічної діяльності у сфері матеріального виробництва (табл. 2). Розміри підприємств визначаються кількістю (зайнятих) працівників та обсягом валового доходу від реалізації продукції за рік. Малими визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за звітний рік не перевищує сімдесяти мільйонів гривень. Великими підприємствами визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих перевищує 250 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) перевищує суму сто мільйонів гривень. Середніми визнаються всі інші підприємства [8, с. 25].

Показники таблиці 2 свідчать, що за кількістю великих підприємств торговельна галузь займає друге місце після промисловості й значно випереджає будівництво, сільське господарство, транспорт й зв'язок. Але, починаючи з 2013 року, процеси концентрації у національній економіці (за виключенням сільського господарства) на тлі загального зменшення суб'єктів господарювання, в значній мірі за рахунок втрати частини територій у 2014 році, мають явну тенденцію до згортання. Якщо у період 2010-2012 років для усіх видів економічної діяльності, включаючи торгівлю, характерною особливістю є нарощування кількості великих підприємств при одночасному зменшенні кількості середніх та малих підприємств, то у наступні роки кількість великих підприємств зменшується більш інтенсивно ніж кількість середніх. Для торговельної галузі цей процес є найбільш характерним: кількість великих підприємств зменшилась на 67 одиниць, що складає майже 40% від їх чисельності у 2012 році; зменшення середніх за розміром підприємств відбувається навіть швидше ніж зменшення великих підприємств. Що стосується малих підприємств, то зміни їх кількості у динаміці мають протилежні тенденції ніж динаміка кількості великих підприємств. Тобто,

процеси укрупнення суб'єктів господарювання та відповідні структурні зміни відбуваються у періоди стабільного економічного розвитку та сприятливої кон'юнктури (2010-2012 р.р.), а у кризові періоди більш гнучкі малі форми господарювання займають місця великих. Це явище найбільш чітко виявляється у торговельній галузі.

Таблиця 2

Динаміка кількості суб'єктів підприємництва (підприємств та фізичних осіб-підприємців) за розміром та видами економічної діяльності [8; 9]

одиниць

Види економічної діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015/ 2010 %%
В цілому за всіма видами діяльності							
- великі	586	659	698	659	497	423	72,2
- середні	21338	21059	20550	19210	16618	15510	72,7
- малі, тис.	2162,0	1679,9	1578,9	1702,2	1915,1	1958,4	90,6
Сільське господарство...							
- великі	13	16	26	27	28	29	223,1
- середні	3445	3282	3158	2926	2876	2533	73,5
- малі, тис.	76,9	58,2	65,3	68,1	72,8	76,7	99,7
Промисловість							
- великі	347	407	410	382	289	233	67,1
- середні	6167	6055	5880	5651	4860	4691	76,1
- малі, тис.	145,4	115,8	107,7	115,2	126,3	130,2	89,5
Будівництво							
- великі	10	10	12	13	4	5	50,0
- середні	1500	1457	1390	1215	931	789	52,6
- малі, тис.	73,7	57,7	49,4	51,8	51,2	54,3	73,7
Транспорт і зв'язок							
- великі	33	34	37	37	28	32	97,0
- середні	1268	1329	1370	1354	1220	1109	87,5
- малі, тис.	144,6	98,6	85,8	91,0	110,6	117,9	81,5
Торгівля в цілому							
- великі	154	161	173	164	126	106	68,8
- середні	4322	4321	4111	3832	3190	2714	62,8
- малі, тис.	1192,8	917,0	838,8	886,7	985,4	986,2	82,7

Слід відмітити, що зменшення кількості великих підприємств у торговельній галузі, компенсується змінами у розмірі цих підприємств за

чисельністю працюючих (табл. 3). Середній розмір великих торговельних підприємств збільшився за 2010-2015 роки на 37,2%, у той час, як за всіма видами економічної діяльності він зменшився на 1,4%. Суттєво зменшуються розміри підприємств й у сільському господарстві, будівництві, сфері транспорту і зв'язку, промисловості.

Таблиця 3

Середній розмір суб'єктів підприємництва (підприємств та фізичних осіб-підприємців) за чисельністю працюючих за видами економічної діяльності
(розроблено авторами на основі [8; 9])

осіб

Види економічної діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015/2010 %%
В цілому за всіма видами діяльності							
- великі	4096	3716	3559	3617	3853	4039	98,6
- середні	162	157	156	160	166,5	168	103,7
- малі	6	6	6	5	2	1	16,7
Сільське господарство...							
- великі	2529	2467	1711	1438	1664	1666	65,9
- середні	150	146	142	140	135,6	137	91,3
- малі	4	5	5	4	4	3	75,0
Промисловість							
- великі	4040	3529	3553	3578	3664	3765	93,2
- середні	218	211	213	218	224,5	234	107,3
- малі	8	8	9	8	4	2	25,0
Будівництво							
- великі	1295	1127	873	789	575	660	51,0
- середні	139	135	135	136	141	130	93,5
- малі	7	6	6	5	4	2,5	35,7
Транспорт і зв'язок							
- великі	16989	16193	14711	14425	15314	14544	85,6
- середні	217	211	214	207	201,5	202	93,1
- малі	8	7	8	7	2	1	12,5
Торгівля в цілому							
- великі	1699	1709	1738	1930	2229	2331	137,2
- середні	105	102	98	100	114	117	111,4
- малі	5	5	5	4	4	3	60,0

Що стосується середніх підприємств, то знижується їх середній розмір у всіх галузях, виключаючи торгівлю та промисловість. Менш суттєво

знижується середня численність працюючих у малих торговельних підприємствах з 5 осіб до 3 осіб на кінець періоду, у той же час це падіння є більш значним для інших галузей економіки, що розглядаються.

Аналізуючи середні розміри підприємств за видами економічної діяльності можна відмітити, що найбільші великі та середні підприємства притаманні сфері транспорту та зв'язку, високі показники характерні й для промисловості. Але при цьому розмір великих підприємств у торговельній галузі найшвидше наближається до середніх показників у цілому за всіма видами економічної діяльності. Так, у 2010 році співвідношення середньої чисельності зайнятих на великому торговельному підприємстві й відповідного середнього показника за всіма видами економічної діяльності складало 1 : 2,4, а у 2015 році - 1 : 1,7. Нарощування темпів саме технічної концентрації наближають показники середнього розміру підприємств торгівлі за чисельністю працюючих до підприємств промисловості. У 2015 році торгівля випереджала за цим показником сільське господарство та будівництво. Середні підприємства у торгівлі є найменшими відносно інших галузей.

Рівень й тенденції галузевої концентрації у найбільшій мірі відбивають показники, що характеризують структурні перетворення у межах кожного виду економічної діяльності (табл. 4). В цілому та за більшістю видів економічної діяльності, включаючи й торгівлю, відносні показники свідчать про зменшення рівня галузевої концентрації, починаючи з 2013 року частка великих та середніх підприємств знижується, а частка малих зростає.

Серед галузей матеріального виробництва, показники яких наведені у таблиці 4, на першому місці за рівнем концентрації знаходиться промисловість, в якій відносна кількість великих підприємств коливається у межах 0,95-0,55%. Питома вага малих підприємств зростає майже на 2,0%, але залишається відносно інших галузей меншою (у 2015 році – 88,43%). При цьому у промисловості зберігається ще достатньо високою частка середніх підприємств (11,02%).

Деякою особливістю відрізняються процеси концентрації у сільському господарстві, де тільки починається створення великих підприємств, яке протікає достатньо інтенсивно. За часткою великих та середніх підприємств галузь «транспорт і зв'язок» на протязі всього періоду знаходиться на другому місці за рівнем концентрації після промисловості. Характерною рисою тут є також розвиток процесів концентрації за рахунок відносного зростання саме великих підприємств при збільшенні частки малих.

Таблиця 4

Частка великих, середніх та малих підприємств у їх загальній кількості за видами економічної діяльності (розроблено на основі [8; 9])

(%%)

Види економічної діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015
В цілому за всіма видами діяльності						
- великі	0,15	0,18	0,19	0,17	0,14	0,12
- середні	5,54	5,52	5,53	4,79	4,66	4,43
- малі	94,3	94,3	94,3	95,0	95,20	95,45
Сільське господарство..						
- великі	0,03	0,04	0,05	0,05	0,06	0,06
- середні	6,79	7,86	6,60	5,85	5,64	5,42
- малі	93,19	92,10	93,35	94,10	94,30	94,52
Промисловість						
- великі	0,73	0,86	0,95	0,78	0,68	0,55
- середні	12,77	12,63	13,38	11,34	11,36	11,02
- малі	86,50	86,51	85,67	87,89	87,96	88,43
Будівництво						
- великі	0,03	0,03	0,04	0,04	0,01	0,02
- середні	3,92	3,87	4,08	3,35	3,12	2,70
- малі	96,05	96,10	95,88	96,61	96,87	97,28
Транспорт і зв'язок						
- великі	0,24	0,23	0,24	0,22	0,19	0,21
- середні	9,12	8,65	8,41	7,68	7,54	7,32
- малі	90,64	91,12	91,35	92,10	92,27	92,47
Торгівля в цілому						
- великі	0,14	0,14	0,17	0,15	0,13	0,11
- середні	3,72	3,73	3,81	3,33	3,20	2,90
- малі	96,14	96,13	96,06	96,52	96,67	96,99

Слід відмітити, що у сфері будівництва мають місце зворотні процеси. Тобто відбувається процес розукрупнення. Питома вага малих підприємств

постійно зростає і на кінець періоду вона стає найбільшою серед галузей, що аналізуються (97,28%). При цьому частка великих підприємств найменша й складає 0,02% у 2015 році.

Торговельній галузі також властива висока частка малих підприємств, але зміни у структурі підприємств свідчать, що питома вага різних за розміром груп підприємств у торговельній галузі наближається до середніх значень показників по національній економіці й має ті ж тенденції. Частка великих підприємств за аналізований період підвищилась з 0,14% у 2010 році до 0,17% у 2012 році, але потім у 2015 році знизилась до 0,11%. Слід відмітити, якщо у період 2010-2012 років спостерігалась тенденція перерозподілу ринку на користь великих та середніх підприємств, то починаючи з 2013 року ситуація змінюється й зростає частка малих підприємств.

Але, незважаючи на відносно невелику кількість великих підприємств, вони відіграють провідну роль у національній економіці. У 2015 році великі підприємства в Україні займали 0,12% від загальної кількості, при цьому вони виробляли 39,8% загального обсягу реалізованої продукції та залучали у свою діяльність 29,0% робітників. Частка малих підприємств відповідно складала 95,0%, 18,2% та 26,8% [9]. Й, хоча малі суб'єкти господарювання мають меншу ефективність, вони є важливими елементами ринкової структури, найбільш гнучкими та динамічними формами розвитку підприємництва. Малі підприємства здатні швидко реагувати на зміни у стані економічного розвитку, споживчого попиту, вони найбільш сприйнятливі до технічних новинок, забезпечують швидку окупність витрат та значний приріст числа робочих місць.

Більш детально проаналізувати ефективність діяльності різних за розмірами підприємств можна за даними таблиці 5, де представлена питома вага визначених груп у загальних показниках кількості підприємств (К), чисельності зайнятих працівників (КЗП) та обсягу реалізованої продукції (ОРП) за видами економічної діяльності. Простежується певна кореляція у тенденціях зміни участі великих підприємств у формуванні загальних показників за всіма

видами діяльності та у торгівлі. При незначній частці у кількості великих підприємств, яка й ще знижується у період 2012-2014 років, їх частка у кількості зайнятих та обсягах реалізації продукції відповідно зростає, при цьому у торгівлі цей процес проходить інтенсивніше. Особливістю торгівлі є й достатньо стабільна та висока участь малих підприємств у формуванні результативних показників. Це характерно також для будівництва та у меншому ступені для сільського господарства.

Таблиця 5

Групування окремих показників діяльності підприємств за кількістю зайнятих працівників та за видами економічної діяльності [8, с. 462-463]

%% до загального показника

Види економічної діяльності	Роки	Підприємства з кількістю зайнятих працівників до 49 осіб			Підприємства з кількістю зайнятих працівників від 50 до 249 осіб			Підприємства з кількістю зайнятих працівників 250 осіб і більше		
		КП	КЗП	ОРП	КП	КЗП	ОРП	КП	КЗП	ОРП
В цілому за всіма видами діяльності	2012	94,7	26,8	30,2	4,3	20,6	19,7	1,0	52,6	50,1
	2013	95,4	26,9	28,2	3,7	20,2	20,7	0,9	52,9	51,1
	2014	95,5	26,8	25,9	3,6	20,1	22,6	0,9	53,1	51,5
Сільське господарство...	2012	93,2	30,5	31,8	5,9	40,8	36,2	0,9	28,7	32,0
	2013	94,0	33,6	30,2	5,2	39,4	35,5	0,8	27,0	34,3
	2014	94,3	34,3	32,2	5,0	38,3	35,3	0,7	27,4	32,5
Промисловість	2012	85,8	11,0	8,4	10,3	15,8	15,4	3,9	73,2	76,2
	2013	88,0	11,6	7,9	8,7	15,8	16,6	3,3	72,6	75,5
	2014	88,0	11,7	7,8	8,7	16,2	18,8	3,3	72,1	73,4
Будівництво	2012	96,1	51,5	52,1	3,4	27,0	26,8	0,5	21,5	21,1
	2013	96,8	52,0	47,7	2,8	26,7	29,2	0,4	21,3	23,1
	2014	97,0	53,1	38,7	2,6	25,7	43,2	0,4	21,2	18,1
Транспорт та зв'язок	2012	91,4	12,2	17,9	6,7	11,1	12,7	1,9	76,7	69,4
	2013	92,1	11,7	16,7	6,2	11,4	14,1	1,7	76,9	69,2
	2014	92,3	12,4	16,9	6,0	11,4	16,8	1,7	76,2	66,3
Торгівля в цілому	2012	97,1	43,3	42,4	2,5	21,4	24,3	0,4	35,3	33,3
	2013	97,4	41,7	41,3	2,2	20,7	24,1	0,4	37,6	34,6
	2014	97,3	39,4	38,1	2,3	20,4	24,9	0,4	40,2	37,0

Позначки: КП – кількість підприємств; КЗП – кількість зайнятих працівників; ОРП – обсяг реалізованої продукції, (товарів, послуг)

Великі підприємства торгівлі, частка яких менша за 0,5%, у 2014 році реалізують 37,0% товарів та в них зайнято 40,2% працівників, аналогічно для малих підприємств ці показники складають 97,3%, 38,1%, 39,4%. Тобто, безумовно, перша група підприємств має значно більше навантаження ніж

друга група. Але в обох групах на протязі всього періоду співвідношення двох останніх показників коливалося на користь частки кількості зайнятих, що свідчить про більшу трудомісткість товарообороту ніж у групі середніх підприємств. Частка цієї групи підприємств коливається у межах 2,2-2,5%, вони реалізують до 25,0% товарів, а у їх діяльності зайнято більш 20,0% працівників галузі.

Оцінюючи рівень концентрації з точки зору участі великих підприємств у формуванні результативних показників, слід відмітити, що найбільш високі показники характерні для промисловості та транспорту і зв'язку, найменші – для будівництва та сільського господарства, а торгівля займає проміжне місце.

Розділ 3. Особливості та ефективність процесів концентрації у роздрібній торгівлі

Торговельна галузь не є однорідною. До її складу входять оптова і роздрібна торгівля автотранспортними засобами й мотоциклами та їх ремонт, оптова торгівля й різні види посередництва та, власно, роздрібна торгівля. Кожна з підгалузей виконує різні функції, які обумовлюють особливості процесу концентрації. Як свідчать показники таблиці 6, найбільша кількість підприємств, у тому числі й великих, належить оптовій торгівлі, але кількість останніх поступово знижується з 90 од. у 2010 році до 69 од. – у 2014 році й цей процес протікає швидше ніж скорочення малих за розміром підприємств.

У торгівлі автомобілями та мотоциклами, яка є достатньо новою, кількість великих підприємств незначна й коливається за роками у межах 6-7 підприємств впритул до 2013 року. У той же час мав місце процес активного збільшення кількості малих суб'єктів господарювання (за чотири роки на 15,7%). У 2014 році ситуація змінюється: кількість великих підприємств зменшується до 4 одиниць, а кількість малих, що покинули ринок за рік, склала – 1234 одиниць або 14,4% відносно попереднього року.

Активно розвивалися процеси концентрації саме у роздрібній торгівлі у період 2010-2012 років. Це підтверджується значним зростанням кількості

великих підприємств (на 32,8%), які витісняли з ринку, в першу чергу, середні за розміром підприємства, а також й малі. Але у 2013-2014 роках роздрібна торгівля втратила 33 великих об'єкта, що складає 38,4%. В цілому за період, що досліджується, при загальному зменшенні кількості підприємств роздрібною торгівлі темпи їх зменшення за групами свідчать про структурні зміни на користь великих суб'єктів господарювання.

Таблиця 6

Кількість підприємств за розміром за видами економічної діяльності у торговельній галузі [8]

одиниць

Види економічної діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2014/2010 %%
Торгівля в цілому							
- великі	154	161	173	164	123	106	79,9
- середні	4102	4161	3950	3675	3004	2714	73,2
- малі	105898	107316	99675	106575	90842	90823	85,8
Торгівля автотранспортними засобами та мотоциклами							
- великі	6	7	6	7	4	X	66,7
- середні	317	347	335	315	253	X	79,8
- малі	7376	7852	7794	8537	7303	X	99,0
Оптова торгівля							
- великі	90	90	81	80	69	X	76,7
- середні	2668	2696	2638	2455	1912	X	71,7
- малі	77460	78189	72500	78181	67320	X	86,9
Роздрібна торгівля							
- великі	58	64	86	77	53	X	91,4
- середні	1117	1118	977	905	839	X	75,1
- малі	21062	21275	19381	19857	16219	X	77,0

Більш високий рівень концентрації у роздрібній торгівлі підтверджується й показниками середнього розміру суб'єктів підприємництва (табл. 7). Як бачимо, середня чисельність працюючих, що припадає на один суб'єкт підприємницької діяльності у роздрібній торгівлі, значно перевищує аналогічні показники в оптовій торгівлі та торгівлі автомобілями та мотоциклами на протязі всього періоду, що аналізується. При цьому розрив у показниках великих підприємств у 2014 році підвищується. У 2012 році співвідношення

розміру великих підприємств у роздрібній торгівлі з двома іншими групами торговельних підприємств складало десь 3:1, а у 2014 році воно перевищувало 4:1. Це обумовлено значною інтенсивністю укрупнення великих підприємств роздрібною торгівлі саме в останні два роки (2013-2014 р.р.). Більш того, розмір підприємств роздрібною торгівлі за показником чисельності зайнятих працівників перевищує у 2014 році середні значення показників промисловості та наближається до середніх значень цих показників в цілому по національній економіці (табл. 3). Тенденції, що характерні для великих підприємств роздрібною торгівлі, проявляються й у динаміці середніх за чисельністю працюючих підприємств роздрібною торгівлі. Розмір малих підприємств за всіма видами діяльності у торговельній галузі поступово зменшується.

Таблиця 7

Середній розмір суб'єктів підприємництва (підприємств та фізичних осіб-підприємців) за чисельністю працюючих за видами економічної діяльності у торговельній галузі (розроблено на основі [8])

осіб

Види економічної діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2014/2010 %%
Торгівля в цілому							
- великі	1699	1709	1739	1930	2329	2331	137,1
- середні	105	102	98	100	114	117	128,6
- малі	5	5	5	4	4	3	80,0
Торгівля автотранспортними засобами та мотоциклами							
- великі	1050	986	900	771	975	X	92,8
- середні	103	91	90	89	90	X	87,4
- малі	6	6	6	5	5	X	83,3
Оптова торгівля							
- великі	863	752	883	826	994	X	115,2
- середні	81	81	77	78	92	X	113,6
- малі	5	5	5	4	4	X	80,0
Роздрібна торгівля							
- великі	3062	3134	2603	3182	3930	X	128,3
- середні	161	158	158	163	171	X	106,2
- малі	7	7	7	6	5	X	71,4

Стан галузевої концентрації за видами економічної діяльності характеризують структурні зміни у співвідношенні кількості великих, середніх та малих підприємств. Показники таблиці 8 ще раз підтверджують більш високий рівень концентрації саме у роздрібній торгівлі. Частка великих підприємств на протязі всього періоду, хоча й втратила у 2013-2014 роках тенденцію до зростання, але більш ніж у 2 рази перевищувала не тільки середньогалузеві показники, а й середні показники за всіма видами економічної діяльності, за виключенням промисловості (табл. 4). Частка середніх за розміром підприємств у роздрібній торгівлі також має найвищі значення у торговельній галузі, але для неї характерна певна тенденція до зменшення. Місце середніх підприємств поступово займають великі та, в певній мірі, малі підприємства.

Таблиця 8

Частка великих, середніх та малих підприємств у їх загальній кількості за видами економічної діяльності у торговельній галузі [8]

(%%)

Види економічної діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Торгівля в цілому						
- великі	0,14	0,14	0,17	0,15	0,13	0,11
- середні	3,72	3,73	3,81	3,33	3,20	2,90
- малі	96,14	96,13	96,02	96,52	96,67	96,99
Торгівля автотранспортними засобами та мотоциклами						
- великі	0,05	0,09	0,07	0,08	0,05	X
- середні	4,12	4,23	4,12	3,56	3,34	X
- малі	95,83	95,68	95,81	96,36	96,61	X
Оптова торгівля						
- великі	0,11	0,11	0,11	0,10	0,10	X
- середні	3,33	3,33	3,51	3,04	2,76	X
- малі	96,56	96,56	96,38	96,86	97,14	X
Роздрібна торгівля						
- великі	0,26	0,28	0,42	0,37	0,31	X
- середні	5,02	4,98	4,78	4,34	4,90	X
- малі	94,72	94,74	94,80	95,29	94,79	X

Призначення та функціональні особливості роздрібної торгівлі знаходять відбиття у використанні специфічної системи показників, що в певній мірі характеризують стан та тенденції розвитку процесів технічної концентрації у цій підгалузі (табл. 9). На протязі останніх десяти років кількість магазинів, як відокремлених суб'єктів господарювання, мала чітку тенденцію до зменшення, інтенсивність якої прискорила у 2014-2015 роках. Цей процес одночасно супроводжувався зростанням середнього розміру магазину за торговельною площею з 114 м² у 2005 році до 206,9 м² у 2013 році, або на 81,5%. В останні два роки ситуація дещо змінилася: втрата кількості магазинів проходила з їх одночасним зменшенням. У 2015 році середня площа одного магазину складала 200,6 м².

Таблиця 9

Динаміка показників, що характеризують середній розмір магазинів за торговельною площею та роздрібним товарооборотом, у цілому в Україні за 2005-2015 роки (розроблено на основі [9])

Роки	Кількість магазинів, од.	Площа магазинів тис. м ²	Площа одного магазину, м ²	Роздрібний товарооборот у цінах 2005 року			На 10000 осіб населення	
				в цілому, млн. грн.	одного магазину, тис. грн.	на 1 м ² , тис. грн.	магазинів, од.	м ²
2005	55804	6359	114,0	94332	1690	14,8	16	1355
2006	54581	6847	125,4	119236	2184	17,4	16	1468
2007	52315	7493	143,2	154410	2952	20,6	16	1616
2008	50480	8089	160,2	181123	3588	22,4	15	1753
2009	47651	8015	168,2	143268	3007	17,9	14	1744
2010	48000	8431	175,6	157738	3286	18,7	14	1842
2011	48383	9013	186,3	178560	3690	19,8	14	1975
2012	47234	9294	196,8	200523	4245	21,6	14	2040
2013	45519	9419	206,9	212755	4674	22,6	13	2073
2013/2005, %%	81,6	148,1	181,5	225,5	276,6	152,7	81,2	153,0
2014	38621	7753	200,7	191479	4958	24,7	12	1806
2015	38481	7720	200,6	153566	3991	19,9	12	1805
2015/2005, %%	69,0	121,4	176,0	162,8	236,2	134,4	75,0	133,2

Зростання розміру магазинів за обсягом роздрібного товарообороту у порівняних цінах відносно 2005 року також свідчить про розвиток процесів

концентрації. У 2014 році цей показник досяг 4958 тис. грн., що майже у 3 рази перевищує його значення у 2005 році. Цей процес протікав нерівномірно за роками, що пов'язано з реакцією розвитку товарообороту на світову економічну кризу у 2008 році та економічну кризу в Україні у 2014-2015 роках.

Ефективність укрупнення магазинів виявляється у динаміці показника навантаження товарообороту на 1 м² площі. Він зростає за останні десять років з 14,8 тис. грн./м² до 24,7 тис. грн./м², або 66,9% й, лише у 2015 році втрата товарообороту проходила швидше ніж втрата торговельної мережі.

Необхідність наближення торговельної мережі до кінцевого споживача обмежує рівень технічної концентрації в окремих магазинах, що мають фіксоване місце розташування, їх торговельною зоною [7]. У зв'язку з цим скорочення чисельності магазинів та їх укрупнення ефективно лише за умов достатнього рівня забезпеченості населення торговельною мережею. Однак, як відомо, і про це свідчать показники таблиці 9, рівень забезпеченості населення торговельною мережею в Україні суттєво відстає від аналогічних показників у країнах з розвинутою ринковою економікою. Особливо це характерно для невеликих міст та сільської місцевості.

Переваги великих підприємств та ефективність процесів концентрації у роздрібній торгівлі достатньо переконливо ілюструють показники таблиць 10 - 12.

При незначній частці, яку займають великі підприємства у роздрібній торгівлі (0,3-0,4%), вони в усе більшому ступені приймають участь у реалізації товарів та послуг. Їх частка в обсягах реалізації у 2013-2014 роках перевищувала 64,0%, а у створенні доданої вартості - 64,0% та 48,2% відповідно. Вони притягують до себе основну частку зайнятих у роздрібній торгівлі. Так, в останні два роки ця частка досягала 48,0%. В той же час у малих суб'єктах господарювання, які займають основну частину за кількістю (десь 95,0%), зайнято лише біля 20,0% працюючих й на них припадає менше 9,0% товарообороту.

Таблиця 10

Питома вага різних за розмірами суб'єктів господарювання роздрібної торгівлі у загальних показниках підгалузі (розроблено на основі [8])

%%

Показники	2010	2011	2012	2013	2014
1. Кількість суб'єктів господарювання					
- великі	0,26	0,28	0,42	0,37	0,31
- середні	5,02	4,98	4,78	4,34	4,90
- малі	94,72	94,74	94,80	95,29	94,79
2. Кількість зайнятих працівників					
- великі	34,9	38,7	44,2	48,3	47,6
- середні	35,4	34,0	30,5	29,0	32,8
- малі	29,7	27,3	25,3	22,7	19,6
3. Обсяг реалізованої продукції					
- великі	53,8	55,7	60,3	64,6	64,3
- середні	34,4	32,7	28,3	25,9	27,5
- малі	11,8	11,6	11,4	9,5	8,2
4. Додана вартість					
- великі	-	-	59,1	64,0	48,2
- середні	-	-	36,1	25,1	40,0
- малі	-	-	4,8	10,9	11,8

Висока ефективність великих підприємств, середній розмір яких за обсягом виручки від реалізації у 2014 році перевищує показники середніх підприємств майже у 37 разів й більш ніж у 2390 раз малих, підтверджується позитивними та високими значеннями показників рентабельності операційної діяльності, яка хоча й знижується, але значно перевищує аналогічні показники середніх та малих підприємств, включаючи й 2013 рік (табл. 11). У 2014 році ситуація змінюється, але рівень збитковості великих підприємств значно нижче ніж у групах середніх та малих підприємств. Також для великих підприємств характерними є найбільші показники продуктивності праці, які у 3 рази перевищують аналогічні показники малих суб'єктів господарювання. Великі підприємства мають більше можливостей забезпечувати соціальну захищеність працівників, що ілюструється розміром середньої заробітної плати. Слід

підкреслити й таку перевагу великих підприємств як стабільність розвитку у динаміці, що підтверджується показниками табл. 11.

Таблиця 11

Основні показники ефективності діяльності різних за розмірами суб'єктів господарювання у роздрібній торгівлі (розроблено на основі [8])

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2014/2010 %%
1. Рентабельність операційної діяльності, %						
- великі	14,2	12,5	9,9	8,6	-1,6	-5,6
- середні	1,7	0,5	2,3	1,5	-14,0	-0,2
- малі	-4,2	2,7	3,6	-5,0	-11,9	-0,8
2. Середньорічна продуктивність праці, тис. грн						
- великі	725	743	784	874	1107	152,7
- середні	456	498	533	581	687	150,7
- малі	188	219	259	275	344	183,0
3. Середньомісячна заробітна плата, грн						
- великі	1642	2076	2400	2483	3031	184,6
- середні	1483	1700	2016	2222	2421	163,2
- малі	913	1165	1574	1525	1657	181,5
4. Розмір підприємства за обсягом виручки від реалізації, млн. грн						
- великі	2219,6	2329,7	2041,5	2779,5	4349,9	196,0
- середні	73,65	78,48	84,40	94,55	117,73	159,8
- малі	1,35	1,46	1,71	1,59	1,82	134,8

Переваги великих підприємств, в яких концентрація виробництва супроводжується концентрацією капіталу, знаходять певне відображення й у фінансових показниках (табл. 12). Середньорічний розмір капіталу, що використовують великі підприємства, значно перевищує ці показники у групах середніх та малих підприємств, але розрив у рівні його концентрації у розрахунку на одно підприємство у 2014 році відносно 2013 року знижується. Співвідношення у 2013 році складали відповідно за групами (великі до середніх та великі до малих) 18,5 та 872, а у 2014 році відповідно 8,9 та 195. Зростання капіталу у всіх групах підприємств у 2014 році обумовлено зростанням оборотних активів при практично незмінному розмірі необоротних активів.

Таблиця 12

Показники ефективності використання капіталу різних за розмірами суб'єктів господарювання у роздрібній торгівлі у 2013-2014 роках

(розроблено на основі [8])

Показники	Великі		Середні		Малі	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Середньорічний обсяг капіталу, що використовується, всього, млн. грн	84584	266436	53630	475008	24932	418426
У тому числі:						
Власний капітал, млн. грн	6031	-1002	-3840	-7455	3930	3258
Частка власного капіталу, %	7,13	-0,38	-7,16	-1,57	15,65	0,78
Необоротні активи, млн. грн	23530	25230	11909	11690	9198	9175
Частка необоротних активів, %	27,8	9,4	22,2	2,5	36,9	2,2
Показники ефективності						
Фондовіддача всього капіталу	2,53	0,86	1,60	0,21	1,27	0,07
Фондовіддача необоротних активів	9,10	9,14	7,19	8,45	3,43	3,21
Середній розмір підприємства за обсягом капіталу, млн. грн	1098,5	5027,1	59,26	566,16	1,26	25,80

Частка необоротних активів у загальній сумі капіталу, яка у 2013 році була найвищою у малих підприємствах (36,9%), у 2014 році у найменшому ступені знизилась саме у великих підприємствах з 27,8% до 9,4%. Фондовіддача необоротних активів цієї групи перевищує ці показники у двох інших групах, особливо у групі малих підприємств. Таке співвідношення зберігається й для показників віддачі всього капіталу, при цьому несприятлива кон'юнктура 2014 року сприяла їх зменшенню в усіх групах підприємств, але великі підприємства понесли менші втрати ніж інші групи підприємств. Менші втрати зазнали великі підприємства й відносно величини власного капіталу у порівнянні з середніми за розміром підприємствами. Вони мають достатньо більше можливостей щодо забезпечення певної фінансової стійкості навіть при незначній частці власного капіталу.

Висновок

На основі визначених принципів обґрунтовано та запропоновано систему показників щодо оцінки стану та ефективності процесів технічної й економічної концентрації у сфері роздрібної торгівлі з урахуванням особливостей її функціонування, які згруповані: за метою та рівнем оцінки; за формою концентрації; за типом вимірювання та за часом.

Дослідження сучасного стану та тенденцій розвитку процесів концентрації у торговельній галузі України у порівнянні з іншими видами економічної діяльності дозволило визначити певні особливості. У роки сприятливої кон'юнктури розвитку національної економіки структурні зміни та збільшення розмірів суб'єктів господарювання у торговельній галузі й, в першу чергу у роздрібній торгівлі, протікають інтенсивніше. Розмір підприємств роздрібної торгівлі за показником чисельності зайнятих працівників наближається до середніх значень цих показників у цілому по національній економіці, стабільно зростає розмір магазинів за торговельною площею та роздрібним товарооборотом.

Нарощування ефективності процесів концентрації у роздрібній торгівлі простежується у більш інтенсивному зростанні показників участі великих підприємств у загальних показниках галузі за кількістю зайнятих та за обсягами реалізації продукції. Особливістю торгівлі є висока участь малих підприємств у формуванні результативних показників.

Переваги великих підприємств у роздрібній торгівлі підтверджуються їх стабільним розвитком, більш високими значеннями таких показників ефективності як товарооборот на 1 м² торговельної площі, фондovіддача всього капіталу та необоротних активів, прибутковість операційної діяльності.

Подальший розвиток процесів концентрації у роздрібній торгівлі потребує врахування об'єктивних меж розвитку технічної концентрації у галузі, необхідність розширення торговельної мережі як за рахунок великих, так і за рахунок малих суб'єктів господарювання. Забезпечення фінансової стійкості підприємствам торгівлі, особливо в умовах кризового стану економіки,

потребує формування великих торговельних фірм на основі економічної концентрації, тобто концентрації капіталу.

Список використаних джерел:

1. Власова Н.О. Економіка торгівлі : навч. посібник / Н.О. Власова, Гросул В.А., Краснокутська Н.С. [та ін.]; за ред. Н.О. Власової. – Х. : Світ книг, 2015. – 473 с.
2. Авдашева С. Б. Теория организации отраслевых рынков / С.Б. Авдашева, Н.М. Розанова. - М.: ИЧП "Издательство Магистр", 1998. - 320 с.
3. Гальперин В.М. Микроэкономика: в 3-х т. / В. М. Гальперин, С. М. Игнатъев, В. И. Моргунов. - СПб.: Экономическая школа, 2008. Т.2 -503 с.
4. Блауг М. 100 великих экономистов до Кейнса / М. Блауг. - Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: Экономикс, 2009. —352 с.
5. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции. / Джоан Робинсон. - М. : Прогресс, 1986. - С. 53-57.
6. Hannah, L. and Kay, J.A. . Concentration in Modern Industry: Theory, Measurement and the UK Experience / L. Hannah, J.A. Kay - London: Macmillan, Press, 1977. – № 1. – P. 52–55.
7. Власова Н.О. Ефекти та механізми формування ефективності процесів концентрації у роздрібній торгівлі / Н.О. Власова, О.С. Ковінько. - Актуальні проблеми економіки – 2013. № 9. – С. 82-90.
8. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікро-підприємництва, 2014 р. : статистичний збірник / за ред. М.С. Кузнецової. - Державна служба статистика України. - Київ. - 2014. - 498 с.
9. Сайт Держкомстату України [Електронний ресурс] // [http: // www.ukrstat.gov.ua/](http://www.ukrstat.gov.ua/)

